

بررسی تطبیقی مؤلفه‌های موثر بر شکل‌گیری و انتقال خاطرات جمعی در فضاهای عمومی شهری نمونه موردی: تهران، میدان تجریش، میدان بهارستان و میدانچه تئاتر شهر

تاریخ دریافت: ۹۰/۲/۱۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۰/۱۲/۲۶

سحر اسمعیلیان* - احسان رنجبر**

چکیده

فضای عمومی شهری جایی است که تعاملات و روابط اجتماعی در آن امکان وقوع می‌یابند و زمینه دیدارهای چهره به چهره شهروندان و گفتگو را فراهم می‌آورد. گذر از فضا به مکان و شکل‌گیری مکان‌های شهری به عنوان یکی از اهداف متعالی در برنامه ریزی و طراحی فضاهای عمومی شهری مدنظر است. یکی از مفاهیم مهم در این گذار خاطره انگیزی مکان در پی شکل‌گیری و انتقال خاطرات جمعی است. با وجود نقش موثر خاطرات جمعی در ارتقا کیفیت مکان‌های شهری و همچنین تجربه غنی فضاهای عمومی شهری در شهرهای تاریخی ایران، در ادبیات طراحی شهری کشورمان، جایگاه ویژه این موضوع در فضاهای عمومی شهری امروزی به خوبی مورد کاوش قرار نگرفته است. در فرایند پژوهش از روش‌های مختلف تحقیق تاریخی، مقایسه و تحلیل محتوا جهت دست یافتن به مولفه‌های موثر بر شکل‌گیری خاطره جمعی استفاده می‌شود و پژوهش نمونه‌های موردی این فرایند را کامل می‌کند. لذا سه میدان تجریش، بهارستان و میدانچه مقابل ساختمان تئاتر شهر با هویت‌های ویژه جهت سنجش عوامل موثر بر خاطره جمعی در گردآوری اطلاعات به صورت میدانی با روش‌های مشاهده و پرسشنامه در یک تحلیل آماری مورد بررسی قرار گرفته است. به دنبال تبیین عوامل موثر بر شکل‌گیری خاطره جمعی در فضاهای عمومی شهری، نتایج تحقیق حکایت از آن دارد که ترکیب سه مفهوم کالبد مکان، معنای مکان و فعالیت و رویدادهای مکان، مفاهیم پایه ای شکل‌گیری خاطره جمعی است. تفاوت در مولفه‌های شکل دهنده به این سه مفهوم متناسب با هویت مکان، تمایز در خاطرات جمعی فضاهای عمومی شهری را سبب شده است. به گونه ای که در میدان تجریش و میدانچه تئاتر شهر نقش فعالیت و رویدادهای مکان و در میدان بهارستان معنای مکان نقش موثرتری در شکل‌گیری خاطرات جمعی داشته اند.

واژگان کلیدی: فضای جمعی، هویت مکان، خاطره جمعی، میدان تجریش، میدان بهارستان، میدانچه مقابل ساختمان تئاتر شهر.

مقدمه

فضاهای عمومی شهری یا فضاهای جمعی شهری بستر شکل‌گیری حیات مدنی در شهر بوده که مناسبات چهره به چهره، تظاهرات سیاسی، جشن‌ها و اعیاد در آن برگزار می‌شود و از پس این تعاملات، بخشی از میراث تاریخی و فرهنگی جامعه و انتقال ارزش‌های مشترک جامعه شکل می‌گیرد. "فضاهای جمعی بستر مشترکی است که مردم فعالیت‌های کارکردی و مراسمی را که پیونددهنده اعضای جامعه است، در آن انجام می‌دهند، چه روزمرگی‌های معمولی باشد و چه جشنواره‌های دوره‌ای (Madanipour, 2000, p. 215). دو مفهوم فرم (کالبد) و عملکرد محتوا مهم‌ترین عوامل شکل‌دهنده به فضاهای عمومی بوده که نوع ترکیب این دو مفهوم به شکل‌گیری ماهیت متفاوتی از فضا منجر می‌شود. یکی از ایده‌آل‌های متصور بر فضاهای عمومی ارتقا کیفیت آن‌ها تا سطح مکان است. عوامل موثری در گذر فضا به مکان دخیل هستند که یکی از مهم‌ترین آن‌ها خاطره‌انگیزی مکان است. رویدادها و تعاملات انسان است که فضا را خاطره‌انگیز کرده و هم پیوند با تجارب پیشین و آتی او قرار می‌گیرد و در این حالت است که پدیده‌ای به نام خاطره جمعی شکل می‌گیرد که در گذر زمان در ذهن شهروندان مانده و جزئی از هویت مشترک جامعه خواهد شد. با وجود نقش موثر خاطرات جمعی^۱ در ارتقا کیفیت مکان‌های شهری^۲ و همچنین تجربه غنی فضاهای عمومی شهری در شهرهای تاریخی ایران در ادبیات طراحی شهری کشورمان این موضوع به خوبی مورد بررسی قرار نگرفته و عمده نوشتارهای موجود به توصیف این مفهوم پرداخته و جایگاه آن به ویژه در فضاهای عمومی شهری امروزی مورد کاوش قرار نگرفته است. لذا درک فرایند شکل‌گیری و انتقال خاطرات جمعی با نفوذ در محتوای فضاهای عمومی شهری در ترکیب با بستر کالبدی محقق می‌شود. این نوشتار تلاش دارد با بررسی مفهوم خاطره جمعی در سه فضای عمومی شهری میدان تجریش و محدوده اطراف، میدان بهارستان و محوطه مقابل ساختمان تئاتر شهر با هویت‌های مختلف، در راستای کشف مؤلفه‌های اثرگذار بر شکل‌گیری و انتقال خاطرات جمعی گام برداشته و به نتایج این موضوع در ارتقا کیفیت محیط‌های شهری اشاراتی داشته باشد. در این مسیر به دلیل نزدیکی ماهوی دو مفهوم مکان و خاطره جمعی، مفاهیم مکان، حس مکان و هویت مکان به عنوان مفاهیم پایه در چارچوب نظری مورد بررسی قرار می‌گیرد. در ادامه نتایج حاصل از مبانی نظری به صورت مدلی جهت بررسی نمونه‌های موردی در قالب جدول ارائه می‌گردد که پرسشنامه‌ها با استفاده از مفاهیم همین جدول تنظیم شده و فرایند تحقیق به صورت میدانی و حضور در سایت آغاز می‌شود.

۱. اهداف، سؤالات و روش پژوهش

هدف اساسی این پژوهش دستیابی به معیارهایی جهت ارتقا مفهوم خاطرات جمعی در فضاهای عمومی شهری امروزی است. لذا این پرسش اساسی مطرح می‌شود که شکل‌گیری و انتقال خاطرات جمعی در فضاهای عمومی شهری چگونه و توسط چه مؤلفه‌هایی شکل می‌گیرد؟ لذا سطح این پژوهش کنکاش دقیق درون فضاهای عمومی شهری است در فرایند پژوهش از روش‌های مختلف تحقیق تاریخی، مقایسه و تحلیل محتوا جهت دست یافتن به مؤلفه‌های موثر بر شکل‌گیری خاطره جمعی استفاده می‌شود. در نخستین گام، مطالعات کتابخانه‌ای ابزار گردآوری اطلاعات چارچوب نظری بوده که بر این مبنا جدول تحلیلی شامل مفاهیم اصلی خاطره ساز مکان، مؤلفه‌های شکل‌دهنده و معیارهای سنجش تدوین گردیده است. تنظیم و طراحی این جدول بر اساس مدل‌های پایه مرتبط با مکان صورت گرفته و وضعیت و ماهیت عمومی فضاهای شهری در ایران نیز در این جدول موثر بوده است. در این جدول عناصر خاطره ساز در مکان با توجه به مبانی نظری مقاله که به شکل‌گیری مکان و مفهوم خاطره جمعی می‌پردازد استخراج شده و سپس مؤلفه‌های شکل‌دهنده به مکان با توجه به ماهیت عمومی فضاهای شهری در ایران مطرح شده و در نهایت طی یک مطالعه تحول تاریخی، برداشت میدانی، تحلیل وضع موجود و مصاحبه با مردم به صورت نمونه، معیارهای سنجش مشخص شده است. این معیارهای سنجش در واقع مصداق‌های عینی مؤلفه‌ها به عنوان عوامل خاطره ساز در وضعیت موجود هستند. بر مبنای این مصادیق عینی پرسشنامه تهیه گردیده و مصاحبه عمیق جهت میزان تأثیرگذاری معیارها صورت گرفته است.

نمودار ۱: فرآیند مقاله جهت بررسی نمونه‌های موردی

تعداد افرادی که جامعه آماری این تحقیق در میدان تجریش، میدان بهارستان و محوطه مقابل ساختمان تئاتر شهر به ۵۰ نفر از هردو گروه مرد و زن به نسبت مساوی است که سعی شده از هر طیف از گروه سنی را شامل شود. انتخاب این تعداد به عنوان جامعه آماری به این دلیل است که در بازدیدهای اولیه که در ساعات اوج حضور افراد در محل‌ها انجام شد، تعداد افراد استفاده‌کننده از فضا که مخاطبان پیاده در فضا بودند و حالت عبوری هم نداشتند حدود ۴۵۰ تا ۶۵۰ نفر تخمین زده شد لذا انتخاب ۱۰ درصد از این میزان می‌توانست حجم مناسبی برای نمونه جامعه آماری پژوهش باشد. جامعه آماری از طیف متنوع استفاده‌کنندگان فضا شامل کسبه، ساکنین محدوده و کاربران عمومی فضا انتخاب گردیده است. در خصوص مشخصات پرسش‌شوندگان باید ذکر شود که در میدان تجریش غالب افراد شامل کاربران عمومی و کسبه بازار و حاشیه میدان بوده است اما همان‌طور که در سؤالات هم مد نظر نویسندگان مقاله است در خصوص این فضای شهری بومی بودن افراد (ساکنین محدوده) و عدم سکونت آن‌ها جهت طی روند مقاله مهم بوده است. در خصوص میدان بهارستان اغلب پرسش‌شوندگان افرادی بودند که جهت انجام فعالیتی به میدان آمده بودند که اغلب فعالیت اداری و یا خرید از محدوده اطراف آن را هم شامل می‌شده است، همچنین عده‌ای نیز جهت بازدید از مسجد و مدرسه کنار میدان به این فضا مراجعه کرده بودند. فضای مقابل مجموعه تئاتر شهر با توجه به ماهیت فرهنگی که در خود دارد بیشترین مخاطب را از قشر دانشجو داشته و عده کمتری نیز از ساکنین محلات اطراف بوده‌اند. تحلیل آماری داده‌های برداشت‌شده نتایج میزان موثر بودن مؤلفه‌های شکل‌دهنده و به دنبال آن مفاهیم اصلی خاطره ساز را فراهم می‌آورد.

در این تحقیق از روش تحلیل قیاسی جهت ادامه روند پژوهش استفاده شده است به این ترتیب که در ابتدا با توجه به پتانسیل‌ها و وضع موجود هر یک از نمونه‌های موردی که، معیارهای ثابت و مشترکی برای هر سه نمونه بر اساس ماهیت فضاهای شهری در تهران است به عنوان مفروضاتی پذیرفته‌شده، مبنای قیاس در نظر گرفته شده است که در پرسشنامه‌ها به آن پرداخته شده است. همچنین در این پژوهش جهت تکمیل مطالعات آماری از نرم‌افزار Excel استفاده شده است و همان‌طور که از ماهیت تحقیق روشن است تحلیل‌های آماری نیاز به طی فرآیند پیچیده‌ای ندارد.

۲. مفهوم مکان و حس مکان^۲

امروزه خلق مکان^۴ به عنوان یکی از مهم‌ترین اهداف عمده فعالیت‌های طراحی شهری مطرح شده است. در ادبیات طراحی شهری مفهوم خاطره جمعی در یک رابطه تنگاتنگ با مفهوم مکان قرار دارد.

متخصصین مختلف از جنبه‌های مختلفی مکان را مورد بررسی قرار داده‌اند. چومی^۵ مکان‌ها را کانونهایی از فضا می‌داند که به کمک حوادث و رویدادها معنی می‌شوند (Tschumi, 1994, p. 15). در واقع با ایجاد تفاوت و تنوع قابل ادراک برای ذهن، میان فضاهای مختلف می‌توان به آفرینش مکان در سطح شهر دست یافت. در نتیجه مکان به معنای جایی جهت جاری شدن رویدادها، شکل‌گیری وقایع و مراودات چهره به چهره است. کانتر^۶ مکان‌ها را متشکل از تعامل و اشتراک بین فعالیت‌ها و خواص فیزیکی و مفاهیم معنایی می‌داند (Canter, 1997, p. 152). کانتر مکان را نتیجه‌ای از ارتباطات میان سه مفهوم فعالیت‌ها، مفاهیم و خصلت‌های فیزیکی می‌داند (Canter, 1977, p. 158). پانتر هر سه مؤلفه فعالیت، کالبد و معنی را در خلق حس مکان دخیل می‌داند و از آنجا که مؤلفه‌های سازنده حس مکان به خلق مکانی واجد معنا ختم می‌شود می‌توان این سه مؤلفه را اجزای اصلی مکان دانست (Golkar, 2000, p. 53). از نظر شولتز^۷ مکان با برآورده کردن چیزی که محیط کم دارد، علاوه بر آنکه محیط را کامل می‌کند آن را قابل درک و فهم نیز می‌سازد و به نوعی او مکان را فضایی می‌داند که درک و احساس شده و جایی در تجربیات انسان دارد و می‌گوید مکان می‌تواند بستر لازم را برای ارتباط برقرار کردن انسان‌ها فراهم کند و سبب شکل‌گیری تصویر ذهنی روشنی شود که مکان را برای او ممتاز سازد (Norberg-schulz, 1994, p. 80). ادوارد رالف^۸ به عنوان یکی از نخستین متخصصین این حوزه مکان را از منظر دیگری تعریف می‌کند. برای او مکان‌ها، پایگاه‌های معنایی هستند که در طول زمان بر اساس وقایعی شکل گرفته‌اند. در واقع ادوارد رالف مکان را با حضور انسان و روی دادن رخدادی تعریف می‌کند اما حس مکان را چیزی فراتر از آن و در پیوستگی با زمان گذشته می‌داند و همچنین سه عامل ساختار فیزیکی، فعالیت و معنا را برای ایجاد حس مکان در مردم تأثیرگذار میدانند (Carmona, 2006, p. 9). در پی بررسی مفهوم مکان ذکر این نکته ضروری است که تمایز خصوصیات یک مکان از مکانی دیگر سبب ایجاد تفرکی در ساکنان شده که مکان زندگی آن‌ها دارای کیفیاتی خاص است و در پی آن حسی به نام حس تعلق را در آنان نسبت به فضا ایجاد خواهد کرد که لنگ^۹ از آن با عنوان حس شهروندی نسبت به مکان یاد می‌کند (Lang, 1994, p. 291). در پی شناخت یک مکان باید این نکته را مدنظر داشت که شناخت یک مکان، پدیده‌ای اجتماعی است. مکان‌ها، با توجه به آنچه دیگران درباره آن‌ها می‌گویند، معرفی می‌شوند و هر فرد با توجه به ویژگی‌های اجتماعی، سن، جنس، قومیت، ملیت، تخصص و مانند آن، اطلاعات دریافت شده خود از مکان را پالایش کرده و تصویری از مکان ایجاد می‌کند. به بیان دیگر اگرچه حس مکان ممکن است شخصی باشد، اما نتیجه دریافت عمومی جامعه است (Hague, 2005, p. 6). حس مکان می‌تواند ضامن ایجاد تعلق خاطر در افراد و نهایتاً به ثبات و ماندگاری شهر در ذهن شهروند منجر شود. چنانکه می‌تواند پلی باشد میان گذشته و آینده شهروندان، و فضا را تبدیل به مکان نمود و به آن بار

معنایی دهد. یکی از عوامل تأثیرگذار در رفتار انسان در مکان‌های عمومی نحوه ادراک او از مکان است. انسان ابتدا وارد فضا شده سپس با کمک حواسش آنچه را به آن نیاز دارد از فضا درک می‌کند و در پی آن با تطبیق آنچه که درک کرده با تصاویر ذهنی، الگوها و خاطرات گذشته‌اش با فضا مانوس شده و آن را تبدیل به مکان می‌کند. هر چه این فرآیند آسان تر و درعین حال با قوت بیشتری صورت پذیرد مکان واجد شخصیتی خواهد شد که منجر به منحصر به فرد شدن آن می‌شود. لذا در یک جمع‌بندی اولیه می‌توان گفت خاطره مخاطب فضا نقش مهمی در شکل‌گیری مکان دارد^{۱۱}. هر چه میزان خاطره شهروندان از مکان بیشتر باشد طبیعی است رجوع دوباره شهروندان به مکان، حس تعلق بیشتر می‌شود. "مکان به عنوان ظرفی که دربرگیرنده وقایع و حوادث است می‌تواند به حفظ خاطرات کمک کند. یک خاطره واضح و روشن مستقیماً به یک مکان مشخص مربوط می‌شود. به عبارت دیگر، خاطره، مکان محورا است یا حداقل به پشتوانه مکانی نیاز دارد (Mirmoghtadaee, 2009, p. 7). موارد مطرح‌شده در این قسمت به صورت خلاصه با تکیه بر نظریات متخصصین پیشگام این حوزه، جایگاه، نقش و ارتباط متقابل خاطره جمعی با مفهوم مکان را بیان می‌کند. لذا در قسمت به بیان مفهوم خاطره جمعی پرداخته می‌شود تا اشتراکات و ارتباط متقابل این دو مفهوم تبیین گردد.

۳. مفهوم خاطره جمعی و حافظه تاریخی در فضای شهری

"در اوایل قرن بیستم جامعه‌شناسی به نام هالبواکس^{۱۲} مفهوم خاطره جمعی را مطرح نمود در واقع او در این مطلب به پدیده‌هایی که سبب می‌شد تا جامعه‌ای احساس وحدت کند می‌پرداخت و می‌گفت که یک جامعه به جزء جزء اجزا تشکیل‌دهنده آن خلاصه نمی‌شود. امیلیا تایم جامعه‌شناس فرانسوی نیز در خصوص حافظه جمعی نظر خود را این‌گونه بیان می‌کند که زندگی جمعی در طول تاریخ امتداد دارد و منقطع نیست و این احساس که در فرد جامعه یا اکثریت قاطع جامعه وجود دارد، حافظه جمعی نامیده می‌شود. در هر جامعه‌ای با توجه به آداب و فرهنگ خاص آن منطقه، هویت گروهی و حافظه جمعی از راه‌های خاصی ساخته شده و با مرور زمان به حافظه جمعی آن گروه می‌پیوندد. هویت اجتماعی و حافظه جمعی در جایی حفظ می‌شود که وقتی فرد در آنجاست حس می‌کند مکانی که در آن مستقر است با جاهای دیگر فرق دارد" (Khosrokhavar, 2004, p. 113).

"آنچه می‌تواند عامل مهمی در شکل‌گیری خاطرات جمعی باشد وجود بستر مناسبی است که اجازه ورود افراد به آن و انجام فعالیت‌ها و سپس رخداد وقایعی را بدهد که به سبب استمرار حضور و رخداد وقایع با گذشت زمان، آن مکان و آن فعالیت به کانون‌های فرهنگی آن جامعه بپیوندد. فضای شهری بستری است که حیات مدنی در آن جریان می‌یابد، واقعه‌ها و حادثه‌ها رخ می‌دهد و حیات مدنی را به حیات واقعه‌ای تبدیل کرده و سبب می‌گردند تا خاطره شکل گیرد و ذهن محل انباشت خاطره‌ها شود" (Habibi, 1999, p. 16).

ماهیت اجتماعی خاطره ضمن آنکه ارتباط آن با فضای شهری را آشکار می‌کند به این مسئله اشاره دارد که بستر شکل‌گیری خاطرات جمعی باید محل وقوع تعاملات اجتماعی باشد، لذا واضح است که شکل‌گیری خاطرات در قلمرو سکونتگاه‌های جمعی یعنی شهر و محلات آن امکان‌پذیر است. همچنین از آنجا که خاطرات جمعی مانند حافظه تاریخی یک ملت از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شوند در نتیجه سابقه سکونت در یک شهر، عامل تقویت خاطرات جمعی است. ساکنان قدیمی شهر، خاطرات سکونتگاه‌های خود را به یاد آورده و نقل می‌کنند اما مهاجران و تازه‌واردان از گذشته شهر خبری ندارند و خاطراتشان متعلق به سکونتگاه پیشین است. به همین دلیل شهرهای جدید یا شهرهایی که جمعیت مهاجران نسبت به جمعیت ساکنین قدیمی غلبه دارند، خاطرات جمعی ضعیف تر و کمرنگ تری دارند و نسل جدید صرفاً تجربیات خود را به یاد می‌آورند. این یادآوری ضمن آنکه بستگی به میزان دانسته‌های مردم از گذشته شهرشان دارد از طریق نقل شفاهی و یا حفظ آثار کالبدی آن‌ها امکان پذیر است. یادبودهای شهری (یادمان‌ها، سبک معماری بناها، دیوارنوشته‌ها، اسامی مکان‌ها) در این رابطه نقش مهمی دارند. برخی از این یادبودها توسط صاحبان قدرت ایجاد می‌شوند، مانند احداث بناهای یادمان، نام‌گذاری خیابان‌ها و یا برخی که عوامل و ویژگی‌های طبیعی هستند (Lewicka, 2008, pp. 1-23). آنچه بر شکل‌گیری خاطره جمعی اثر ویژه دارد، عنصری به نام زمان است که بر یک مکان اضافه می‌شود. هنگامی که این خاطرات جمعی به حافظه تاریخی یک ملت می‌پیوندند هویت فرهنگی آن ملت را شکل می‌دهد و در پی آن حس مشارکت شهروندان در حفظ و نگهداری آن مکان افزایش می‌یابد.^{۱۳} حافظه تاریخی را باید شکلی از انباشت حافظه جمعی در محور زمانی به حساب آورد. حافظه جمعی، حافظه‌ای است که درون یک گروه اجتماعی نوعی اشتراک ذهنی در پیوند با گذشته به وجود آورده و کمابیش خاص آن گروه است. "انباشت حافظه از خلال مجموعه درهم‌پیچیده از برداشت‌های حسی قابل تبیین است. به صورتی که در آن می‌توان شمار بزرگی از تصاویر، صداها، بوها، مزه‌ها، تجربه‌های بساوی، تأثیرها، غم‌ها و شادی‌ها، حسرت‌ها و غربت‌ها را گرد آورد." "اگر محور زمانی را در جامعه‌ای بدون حادثه (که فرضی ناممکن است) را به خطی مستقیم و بدون کوچک‌ترین انحراف، توقف، بازگشت و یا تغییر شکل تشبیه کنیم، ورود عنصر حافظه تاریخی بر این خط آن را به صورت‌های مختلف، متحول کرده، بر آن نقطه عطف، تاکید، تغییر شکل‌های رادیکال، بازگشت‌ها و تکرارهای مارپیچی و غیره ایجاد می‌کند." (Holloway & Hubberd, 2001, p. 16) "حافظه تاریخی بر بستر

فضا حرکت می‌کند، به عبارت دیگر محور زمانی در رابطه‌ای پیوسته با محیط فضایی قرار می‌گیرد و به نوبه خود آن را تغییر داده و بر آن معنا گذاری، نمادگذاری و نشانه‌گذاری می‌کند. فضاهای شهری، محله‌ها، شهرها در کلیت خود، بدل به پهنه‌هایی می‌شوند که می‌توان آن‌ها را در مکان‌های حافظه نامید." (Fakouhi, 200, p. 259)

"وقتی صحبت از حافظه تاریخی یک شهر می‌کنیم منظورمان این است که این شهر بستر جریاناتی بوده که ریشه آن در فرهنگ ساکنان آن دارد. در واقع خاطره به حال آوردن گذشته است و خیال عامل به وجود آورنده خاطره جدید است و خیال زمانی شکل می‌گیرد که فضای آن جاری باشد، به زبان دیگر خیابان‌ها، محله‌ها و شهرها با ضخامت تاریخی که در آن جاری است به باز تولید خاطره‌ای جدید توسط صور خیالی اهالی شهر می‌پردازد" (Habibi, 2004, p. 117).

به تعبیری خاطره جمعی چیزی است که به یک فرد تعلق ندارد بلکه مشترک میان افراد است که نسل به نسل و سینه به سینه نقل شده و بازسازی می‌گردد و چهره‌ای بر آن اضافه شده و تصویر ذهنی مشترکی را از باورها و الگویی از آرمان‌ها و اهداف آینده را شکل می‌دهد که می‌تواند به مثابه عنصری بنیادین برای شکل دادن هویت ملی در نظر گرفته شود. بدین ترتیب حافظه تاریخی را می‌توان به آلبوم بزرگی تشبیه کرد که برای یک گروه مشترک است، اما همه افراد دسترسی یکسان از آن ندارند. از دیدگاه دیگر میزان ارتباطی که فرد با محیط برقرار می‌کند بستگی به معنایی دارد که شخص از فضا درک کرده است. بخش قابل توجهی از این ادراکات نیز شامل مفاهیم ضمنی موجود در فضایی می‌شود که گاه این مفاهیم را از طریق نام‌هایی که موید واقعه‌ای در گذشته فضاست بازشناسی می‌کنیم. این مفاهیم در جای خود نیز به عنوان شناسه‌ای مشترک در طول زمان به شهروندان منتقل شده و هویت ویژه‌ای برای مکان می‌سازد به عنوان مثال هنوز برخی از افراد هنگام ذکر نام میدان تجریش به جای بکار بردن نام کنونی میدان تاکید بر ذکر سرپل تجریش دارند با اینکه اکنون چیزی از کالبد گذشته پل و رودخانه برجای نمانده است و یا ذکر نام میدان توپخانه برای حدود ۱۰۰ سال متوالی به دلیل وقایع تاریخی در آن میدان به جای استفاده از نام فعلی آن. "مکان‌های شهری نام‌گذاری می‌شوند و تحولی که این نام‌ها در طول تاریخ به دلایل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی پیدا می‌کنند تا اندازه زیادی حافظه تاریخی یک پهنه را مشخص می‌کنند (Fakouhi, 2009, p. 259). پس نامی که بر مکان‌های شهر گذاشته می‌شود، ممکن است که در طول زمان دستخوش تغییراتی شود اما این تغییرات نباید به گونه‌ای باشد که مسبب از میان رفتن حافظه تاریخی آن شهر و به خطر انداختن شخصیت آن مکان شود.

آنچه در ارتباط با مفاهیم مکان و خاطره جمعی بر اساس دیدگاه‌های مختلف مطرح شد، زمینه لازم جهت سنجش خاطره جمعی در فضاهای عمومی شهر را فراهم می‌آورد. نتایج حاصل از مبانی نظری نشان می‌دهد، عواملی که در تبدیل یک فضا به مکان نقشی اساسی ایفا می‌کنند همان عواملی هستند که سبب شکل‌گیری خاطره جمعی در یک فضای شهری می‌باشند یعنی همان طور که سه عامل ساختار فیزیکی، فعالیت و معنا، فضایی را جهت‌دار کرده و برای مخاطب تبدیل به مکان می‌نماید، با گذشت زمان این مکان، محل شکل‌گیری خاطرات جمعی خواهد بود.

تبیین چارچوبی جهت تحلیل خاطره جمعی و به کارگیری آن در نمونه‌هایی که پتانسیل شکل‌گیری خاطره جمعی با ویژگی‌های مختلف را دارند می‌تواند زمینه‌های لازم جهت شکل دادن به خاطرات جمعی و انتقال آن‌ها را فراهم آورد. در بخش‌های بعدی مقاله تلاش می‌گردد بسترهای لازم در راستای این چارچوب تحلیلی را فراهم آورد.

۴. نمونه‌های موردی

با تکیه بر آنچه در چارچوب نظری مطرح شد می‌توان چنین برداشت کرد که مؤلفه‌های مختلفی در شکل‌گیری و ثبت خاطره جمعی نقش دارند. نگاه به تجارب شکل‌گیری خاطرات جمعی، تجربه فضاهای عمومی شهری در ایران و تحلیل‌های متخصصین مختلف نشان می‌دهد که سه عامل کالبد، فعالیت و معنای مکان مفاهیم اصلی شکل‌گیری خاطره جمعی هستند. این سه مفهوم به عنوان مفاهیم پایه مؤثر بر مکان در نوشته‌های متخصصین این حوزه در تعابیر متفاوت ذکر شده است. لذا جهت تحلیل نظام‌مند مطابق جدول ۱ به بررسی عوامل مؤثر در شکل‌گیری خاطرات جمعی در هر نمونه به طور جداگانه پرداخته می‌شود. باید خاطر نشان کرد که معیارهای سنجش در این جدول با توجه به شرایط و ویژگی‌های فضاهای عمومی در ایران و ماهیت هر فضای شهری انتخاب شده و متناسب با هر نمونه موردی مصداق‌های متفاوتی را خواهد داشت. در ادامه جهت تکمیل تحقیق، سه فضای شهری در شهر تهران یعنی میدان تجریش و محدوده اطراف آن، میدان بهارستان و میدانچه مقابل ساختمان تئاتر به عنوان نمونه موردی انتخاب شده و بررسی می‌گردد. علت انتخاب این سه نمونه ماهیت متفاوت این سه میدان در ساختار فضاهای عمومی شهر تهران و مخاطبان متنوع این سه فضا است. بر مبنای جدول تدوین شده، بررسی روند تحول تاریخی کالبد و فعالیت، همچنین مشاهده میدانی و مصاحبه اولیه در این سه میدان مصداق، معیارهای سنجش مشخص شده و در یک مصاحبه عمومی اولیه عوامل خاطره ساز مشخص شده و سپس میزان اثرگذاری هر کدام از معیارها مورد بررسی قرار گرفته است. تحلیل پرسشنامه نتایج جالبی از عوامل مؤثر بر شکل‌گیری خاطره در این سه میدان را ارائه می‌دهد. لذا در قسمت‌های بعد با تکیه بر معرفی کلی نمونه‌های موردی به تحلیل نتایج پرسشنامه‌ها پرداخته می‌شود. ذکر این مطلب در این بخش ضروری است که ارائه مشخصات هر

مکان و ذکر مطالعات تاریخی آن با توجه به حجم محدود مقاله به صورت خلاصه آورده شده و در پی نوشت به منابع جهت بررسی‌های بیشتر اشاره شده است.

جدول ۱: ارزیابی عناصر خاطره ساز در مکان

عناصر خاطره ساز در مکان	مؤلفه‌های شکل‌دهنده	معیار سنجش
کالبد مکان	بستر طبیعی	توپوگرافی محدوده - نشانه‌های طبیعی - عناصر سبز - عناصر طبیعی موثر در شکل بافت - دیدهای ویژه - شرایط اقلیمی
	بستر انسان ساخت	منظر شهری - بافت - عناصر نشانه‌ای - نقاط مکث و تأکید - روانی حرکت پیاده
فعالیت و رویداد در مکان	فعالیت فرهنگی - فعالیت سیاسی - فعالیت مذهبی - فعالیت اجتماعی - فعالیت روزمره زندگی - فعالیت تفریحی	مراسم مذهبی - اعیاد و جشن‌ها - مراسم ویژه - روزهای خاص - گذران اوقات فراغت - خرید کردن - بیان اعتراضات مردمی - عامل حرکت پیاده - جشن‌های ملی - مراجعه بیشتر در فصول خاصی از سال - تعاملات چهره به چهره
معنای مکان	هویت و حس تعلق	هم خوانی تصویر ذهنی افراد با وضع موجود مکان - تداوم تاریخی ادراکات فضا در بستر زمان
	تداعی معانی	تاریخچه تاریخی خاص آن مکان و نام مکان

۱-۴- تحلیل سنجش خاطره جمعی نمونه‌های موردی

الف - میدان تجریش

میدان تجریش دارای هویتی تاریخی - طبیعی است که در ساختار جدید تهران هویت زیارتی-تفریحی نیز پیدا کرده است. تجریش مهم‌ترین میدان شمال تهران است که خاطره جمعی متنوعی را برای مردم از گذشته تا کنون به همراه داشته است^{۱۴}. همان طور که در بخش‌های قبلی مقاله هم توضیح داده شد معیارهای سنجش در این نمونه موردی ویژه میدان تجریش با توجه به پتانسیل‌ها و وضعیت موجود میدان است که طبیعتاً با نمونه‌های بعدی متفاوت است. درصدهای ارائه شده در این جدول میزان پاسخگویی از سوی مصاحبه شونده‌گان به گزینه مطرح شده در معیارهای سنجش را نشان می‌دهد.

جدول ۲ نتایج برداشت پرسشنامه بر مبنای مدل تدوین شده را نمایش می‌دهد. همان‌گونه که مطرح شد معیارهای سنجش بر اساس مطالعه تحول تاریخی کالبد و فعالیت میدان، مشاهده میدانی و مصاحبه اولیه تنظیم شده است. ستون درصد میزان اشاره مخاطبان فضا به هر مورد را نشان می‌دهد.

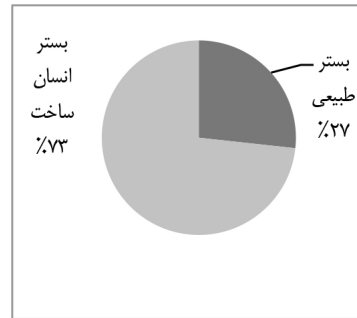
جدول ۲: تحلیل عناصر خاطره ساز در میدان تجریش

درصد	معیار سنجش	مؤلفه‌های شکل‌دهنده	مفاهیم اصلی خاطره ساز
۷۳٪ ۳۰٪	توپوگرافی زمین و شیب‌ها - دید پانوراما به کوهستان - عنصر رودخانه اقلیم سرد و برف در زمستان درختان تبریزی - درخت امامزاده صالح	بستر طبیعی	کالبد مکان
۷۵٪ ۸۷٪ ۵۰٪ ۸۳٪	ساختمان قدیمی قهوه‌خانه‌ها - بافت ارگانیک بازار و سقف‌های شیب‌دار و ناودان‌ها حرکت پیاده در بازار - نقاط مکث در گره تجریش و قدس - امکان دیدن گل دسته‌ها از ضلع غربی میدان در خیابان ولیعصر - تکیه بزرگ تجریش و امامزاده صالح	بستر انسان ساخت	
۷۸٪ ۷۸٪ ۴۲٪ ۸۰٪ ۵۶٪ ۲۰٪	مراجعه به امامزاده صالح جهت زیارت برپایی مراسم تاسوعا و عاشورا در امامزاده و میدان روزهای سه شنبه حرکت کاروان زیارتی به قم و جمکران روزهای چهارشنبه مخصوص زیارت امامزاده برگزاری نمازهای جماعت و نمازهای ویژه اعیاد مذهبی نخل گردانی در مراسم وفات کسبه در محیط تکیه بزرگ تجریش	فعالیت مذهبی	فعالیت و رویداد در مکان
۸٪	مراسم خیریه و پخش نذورات و کمک‌های مالی	فعالیت اجتماعی	
۸۴٪ ۲۴٪ ۵۲٪ ۶۸٪	پیاده‌روی در بازار و دیدن سر زندگی مردم بستنی اکبر مشتی حرکت از میدان به سمت کوهستان در روزهای جمعه نظاره کردن و پتترین مغازه‌ها	فعالیت تفریحی	فعالیت روزمره زندگی
۸۹٪ ۸۴٪ ۹۴٪	خرید کردن در بازار و محدوده اطراف آن و برطرف ساختن نیازهای زندگی امکان پیاده‌روی حضور مردم و دست‌فروشان در اواخر ماه اسفند برای خرید سال نو	فعالیت روزمره زندگی	
۳۰٪ ۶۲٪ ۸۰٪ ۳۰٪ ۳۰٪ ۷۰٪	یادآوری هویت کوهستانی میدان و نقش نشانه‌ای کوه‌ها زنده شدن هویتی جدا از شهر تهران به نام شمیران تجربه طیف گسترده‌ای از بوهای آشنا مثل عطاری‌ها، ترشیجات، سبزی و میوه تازه در محدوده میدان وجود بستنی اکبر مشتی فروش باقلای گرم در فصل زمستان سمنوی عمه لیلا در ابتدای نوروز	هویت و حس تعلق	معنای مکان
۶۰٪ ۵۸٪	میدان تکه‌ای به‌جامانده از قصبات شمیران به کار بردن نام سرپل تجریش به جای میدان تجریش به رغم وجود کالبد گذشته رودخانه و پل قدیمی	تداعی معانی	

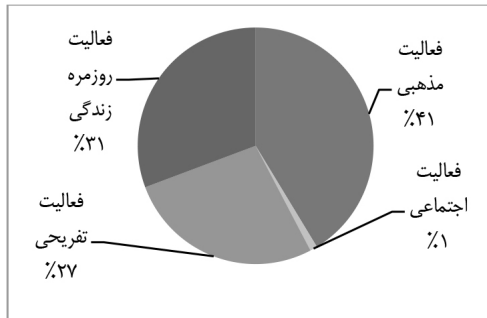
بر اساس اطلاعات استخراج‌شده از جدول ۲ می‌توان این‌طور نتیجه‌گیری نمود که در بخش کالبد مکان ضمن اینکه بستر طبیعی میدان از جایگاه ویژه‌ای در میان استفاده‌کنندگان برخوردار است که سبب ایجاد تمایز با دیگر نمونه‌هاست و سبب استمرار حضور افراد در فضا شده و دلیل بر ادامه این روند می‌تواند باشد بستری است که کالبد مصنوعی میدان در اختیار مراجعین قرار می‌دهد (نمودار ۱) همچنین در بخش فعالیت و کالبد مکان فعالیت مذهبی به دلیل ریشه‌های فرهنگی و تاریخی آن در میان مردم و پس از آن امکان استفاده از بازار و انجام فعالیت‌های روزمره زندگی از دلایل اصلی حضور شهروندان در این میدان شده. (نمودار ۲) در خصوص مؤلفه‌های موثر در معنای مکان نیز تصویر ذهنی که مراجعین از بیلافت تهران، اقلیم کوهستانی و زمستان‌های سرد و پربرف و باران و معماری خاص منطقه با سقف‌های شیب‌دار از این منطقه دارند با حضور در میدان و دیدن آنچه از گذشته باقی‌مانده، باز زنده سازی می‌شود.

هم چنین قابل مشاهده است که در بخش تداعی معانی بیشترین توجه به بخش یادآوری کالبد گذشته میدان و اسامی قدیمی آن است.

نمودار ۱: سنجش اهمیت عناصر سازنده کالبد در میدان تجریش

نمودار ۲: سنجش اهمیت عناصر سازنده فعالیت در میدان تجریش

جدول ۳: رابطه عناصر اصلی خاطره ساز و میزان اهمیت آن به شکل گیری خاطرات جمعی در میدان تجریش

عناصر خاطره ساز	امتیاز عناصر
کالبد مکان	●
فعالیت و رویداد در مکان	●●
معنای مکان	●●●

راهنما: ●●● بیشترین امتیاز، ●● امتیاز متوسط، ● امتیاز کم

جدول ۳ از سه قسمت تشکیل شده که همان مؤلفه‌های اصلی هستند که در پرسشنامه‌ها به شکل مفصل به آن پرداخته شده و ا معیارهای اصلی شکل‌گیری خاطرات جمعی در یک مکان است. این جدول به صورت مقایسه‌ای است که امتیازدهی آن توسط نویسندگان مقاله بر اساس تلفیق میانگین درصدها در هر بخش از جدول ۱ در ارتباط با معیارهای سنجش و مؤلفه‌های شکل‌دهنده به خاطرات جمعی انجام شده است. بر اساس جدول ۳ می‌توان نتیجه گرفت که شکل‌دهی به خاطرات جمعی در میدان تجریش مبحث فعالیت و رویداد در مکان بیشترین امتیاز را به خود اختصاص می‌دهد و پس از آن کالبد (طبیعی و مصنوع) مکان و معنای آن تقریباً در یک امتیاز قرار دارند. بهره‌مندی میدان از هر سه عامل کالبد، معنا و فعالیت به میزان مناسب سبب شده تا از هر جنس (مذکر و مؤنث) با هر دامنه سنی بتوانند برخی نیازهایشان را در این میدان برطرف سازند. پس می‌توان نتیجه گرفت میدان تجریش به دلیل دارا بودن هر سه مؤلفه حضور قدرتمندی را به شکلهی و یادآوری خاطرات شهروندان در سطح شهر ایفا می‌کند.

ب- میدان بهارستان

میدان بهارستان یکی از میدان‌ها قدیمی و تاریخی شهر تهران است که می‌توان آن را در دسته خاطره‌انگیزترین میدان‌ها تهران قرار داد. این میدان در زمان قاجار، فضای مرکزی میان سه باغ نگارستان، بهارستان و نظامیه بوده است و به دلیل تأسیس مجلس شورای ملی در این محدوده و سپس به توپ بسته شدن آن و وقایع نهضت ملی شدن صنعت نفت از اهمیت سیاسی، اجتماعی و تاریخی فراوانی برخوردار است. طبق اطلاعات جدول ۴ در خصوص میدان بهارستان می‌توان به این نتیجه رسید که در کالبد میدان آنچه اهمیت دارد بستر طبیعی آن نیست بلکه بستر انسان ساخت آن است و در زمینه فعالیت و رویداد مکان، همان طور که در جدول نیز مشاهده می‌شود نقش غالب با فعالیت‌های سیاسی مکان است که توانسته چهره ویژه‌ای به آن بخشیده و آن میدان را تبدیل به مکان مطرح نمودن اعتراضات و تظاهرات ملی و سیاسی نماید. نکته قابل توجه در خصوص وجود یک نوع فعالیت ویژه (فعالیت سیاسی) در این مکان این است که به دلیل رخداد غالب یک فعالیت در این میدان ما با طیف وسیعی از مخاطبین از اقشار و گروه‌های متفاوت سروکار نداریم. اما آنچه به صورت عنصر ویژه خاطره ساز در این مکان مفهوم پیدا می‌کند معنا و هویت تاریخی این میدان است، هویتی که با تاریخ آزادی‌خواهی ملت ایران گره خورده و نسل به نسل منتقل می‌گردد و با هر بار حضور هر شهروند در این مکان، حس پیوند به گذشته در او زنده خواهد شد^{۱۵}.

تصویر ۳: افتتاح مجلس پس از تعمیرات

(Zokai, Yahya)

تصویر ۲: مصدق در میان مردم

(Shahri)

تصویر ۱: مجلس شورای اسلامی

معیارهای سنجش در جدول زیر نیز بر اساس مطالعات تاریخی و مشاهدات میدانی و مصاحبه، ویژه میدان بهارستان و با توجه به ماهیت آن تدوین شده است و درصدهای ارائه‌شده میزان پاسخگویی به هر مورد از سوی مصاحبه‌شوندگان است.

جدول ۴: تحلیل عناصر خاطره ساز در میدان بهارستان

درصد	معیار سنجش	مؤلفه‌های شکل‌دهنده	عناصر خاطره ساز در میدان بهارستان
%۹۷ %۷۳ %۲۳ %۶۸	ساختمان مجلس شورای ملی ساختمان مجلس شورای اسلامی عمارت مسعودیه و پناهگیری عده‌ای از مشروطه خواهان ساختمان مسجد سپهسالار	بستر انسان ساخت	کالبد مکان
%۸۹ %۹۳	قانون‌گذاری در مجلس شورای اسلامی برگزاری تظاهرات و انتقال اعتراضات مردمی به نمایندگان ملت روبروی ساختمان مجلس شورای اسلامی	فعالیت سیاسی	فعالیت و رویداد مکان
%۸۷	امکان دیدار مردم با نمایندگان	فعالیت اجتماعی	
%۳۰	بازدید از مسجد سپهسالار	فعالیت فرهنگی	
%۹۷ %۶۰ %۴۱ %۷۰ %۱۰۰ %۹۱ %۹۰	عنصر نشانه‌ای مجلس شورای ملی در جبهه شرقی میدان آجرکاری‌های ساختمان مجلس شورای ملی وجود عکاسی تهامی و ویتترین آن با عکس‌هایی از خاطرات گذشته قوس‌های بدنه و گل دسته‌های مسجد سپهسالار حس پیوند میدان به تاریخ آزادی خواهان ملت ایران بهارستان مکانی برای حضور مردم و بیان عقاید مجسمه آیت‌الله مدرس با اشاره دست به سوی مجلس	هویت و حس تعلق	معنای مکان
%۳ %۳ %۸۰	بهارستان یادآور نام سه باغ نگارستان، بهارستان و نظامیه مراسم شتر قربانی روز عید قربان در زمان فتحعلیشاه تشکیل اولین مجلس شورای ملی در سال ۱۲۸۵ خورشیدی زمان سلطنت مظفرالدین شاه	تداعی معانی	
%۷۸ %۹۷ %۴۸	به توپ بستن مجلس شورای ملی توسط محمدعلی شاه قاجار در سال ۱۲۸۷ خورشیدی ملی شدن صنعت نفت در مجلس شورای ملی در سال ۱۳۲۹ مجلس به عنوان پناهگاه دکتر مصدق و اعتراض مردم در دفاع از وی در مقابل نخست‌وزیری قوام و راهپیمایی در میدان		

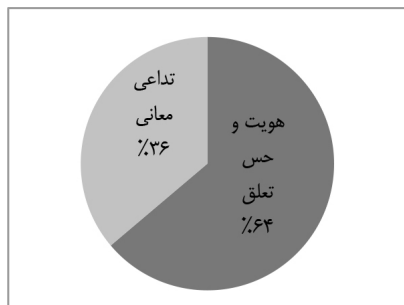
جدول ۵: رابطه عناصر اصلی خاطره ساز و میزان اهمیت آن به شکل گیری خاطرات جمعی در میدان بهارستان.

عناصر خاطره ساز	امتیاز عناصر
کالبد مکان	●
فعالیت و رویداد در مکان	●●
معنای مکان	●●●

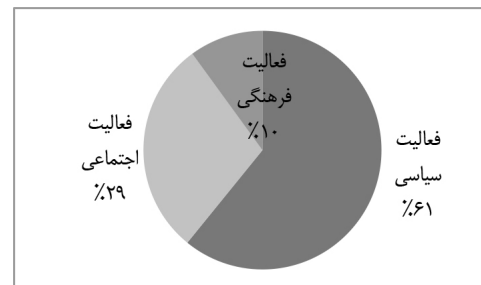
راهنما: ● بیشترین امتیاز، ●● امتیاز متوسط، ●●● امتیاز کم

ارائه جدول ۵ نیز منطبق بر همان اصولی است که جدول ۲ بر پایه آن شکل گرفته است. همان طور که از مقایسه نتایج حاصل شده در جدول ۵ بر می آید اینکه معنای مکان و فعالیت در میدان بهارستان مهم ترین عنصر خاطره ساز و در واقع عامل اصلی تداوم حیات این فضای شهری در زندگی جامعه است. بر اساس نمودارهای ۵ و ۶ که از جدول ۳ استخراج شده داریم که فعالیت سیاسی به عنوان فعالیت قالب در ذهن مراجعین مطرح بوده و عناصر هویتی بیشترین تأثیر را در یادآوری خاطرات نسبت به این فضا دارا هستند.

نمودار ۶: سنجش اهمیت عناصر سازنده معنا در میدان بهارستان

نمودار ۵: سنجش اهمیت عناصر سازنده فعالیت

ج- میدانچه مقابل ساختمان تئاتر شهر

ساختمان تئاتر شهر با فرم مدور به طراحی آقایان انصاری و مهندس افخمی در دهه پنجاه هجری شمسی آغاز بکار کرد. این ساختمان در بخش جنوب غربی پارک دانشجو واقع گردیده و محل برگزاری تئاتر، جشن ها و مراسم فرهنگی است. میدانچه جلوی تئاتر شهر به دلیل موقعیت آن در ساختار شهر تهران و همجواری با مراکز فرهنگی که حول خیابان انقلاب به عنوان یکی از خاطره سازترین خیابان های تهران - قرار گرفته اند به عنوان یکی از سرزنده ترین فضاهای عمومی شهر تهران عمل می کند و امکان ایجاد خاطره های جدید به نسبت دو میدان قبل را برای شهروندان فراهم آورده است. جدول تحلیلی ۶ به بررسی این میدانچه و عوامل خاطره ساز در آن می پردازد.

جدول ۶: تحلیل خاطره در میدانچه تئاتر شهر

درصد	معیار سنجش	مؤلفه‌های شکل‌دهنده	عناصر خاطره ساز در میدانچه تئاتر شهر
۸۷٪ ۹۲٪	بستر مناسب جهت نشستن و گفتگو در محوطه جلوی ساختمان تئاتر شهر امکان برپایی تئاترهای خیابانی و فستیوال‌ها در محوطه	بستر انسان ساخت	کالبد مکان
۷۸٪ ۷۴٪ ۶۳٪	برپایی تئاترهای خیابانی در محوطه برپایی مراسم تعزیه‌خوانی در ماه محرم برپایی جشنواره‌های فرهنگی	فعالیت فرهنگی	فعالیت و رویداد مکان
۵۳٪	امکان مشاهده تئاتر و محصولات فرهنگی کشور برای مراجعین	فعالیت تفریحی	
۸۰٪ ۶۸٪	جشنواره‌های تئاتر و سینما تبادلات فرهنگی	تداعی معانی	معنای مکان

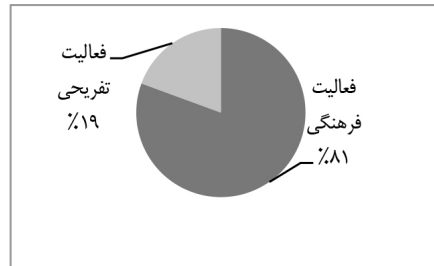
همانطوری که در جدول ۶ مشاهده می‌شود آنچه در این مکان اهمیت عمده می‌یابد، فعالیت و رویدادی است که در این مکان شکل گرفته و آن را تبدیل به یک فضای فرهنگی می‌نماید. چنانچه می‌بینیم فعالیت فرهنگی، رویداد غالب این مکان است. در این مکان نیز وقوع غالب یک نوع خاص از فعالیت نقطه جاذب برای طیف خاصی از افراد هست و بر طبق مشاهدات این نتیجه حاصل شد که طیف حاضر در این مکان بیشتر افراد جویای هنر و فعالان در امور فرهنگی می‌باشند و گروه مخاطب بیشتر جوانان را شامل می‌شوند که به نوعی فضا را تبدیل به پاتوق و محل تبادل افکار میان هنردوستان نموده است. همه‌ساله مراسم عاشورا و برپایی مراسم تعزیه همچنین جشنواره‌های مربوط به تئاتر و سینما و اجرای نمایش‌های خیابانی عده زیادی را به این مکان دعوت می‌کند که با استمرار آن شاهد شکل‌گیری مقوله‌ای بنام خاطره جمعی در این مکان هستیم و هر ساله نیز با حضور در مکان تجدید یافته و جزیی بر آن افزوده می‌شود. اما توجه و ذکر این مطلب نیز حائز اهمیت است که آنچه فضا را خاطره ساز ساخته تنها محدود به فعالیت این مکان نمی‌شود بلکه بستر انسان ساخت ویژه این مکان است که اجازه رویداد این فعالیت را به شرکت‌کنندگان می‌دهد که شاید اگر ساختمان تئاتر شهر در جایی غیر از این محوطه ساخته می‌شد ما شاهد رویداد این حضور گسترده در ساعات و روزهای مختلف سال نبودیم و فقط فضا به مراجعین داخل سالن محدود می‌شد و خصلت فضای شهری شدن آن از بین میرفت.

جدول ۷: رابطه عناصر اصلی خاطره ساز و میزان اهمیت آن در شکل خاطرات جمعی در مقابل ساختمان تئاتر شهر

عناصر خاطره ساز	امتیاز عناصر
کالبد مکان	●
فعالیت و رویداد در مکان	●●
معنای مکان	●●●

راهنما: ●●● بیشترین امتیاز، ●● امتیاز متوسط، ● امتیاز کم

نمودار ۷: سنجش اهمیت فعالیت در محوطه مقابل تئاتر شهر

۵. نتیجه گیری

نتایج پژوهش حاضر، از دو جهت قابل جمع‌بندی است: اول، شناسایی سه معیار اصلی کالبد مکان، فعالیت و رویداد مکان و معنای مکان به عنوان مفاهیم کلیدی در شکل‌گیری خاطره جمعی در یک مکان و معرفی معیارهای فرعی به عنوان اجزاء آن‌ها که در مدل ویژه سنجش خاطره جمعی در ایران ارائه گردید. دوم: شناسایی میزان اهمیتی که با توجه به هر یک از مؤلفه‌ها در طراحی محیط و باز زنده سازی آن داریم می‌توانیم تا حدودی بستر لازم جهت حضور مداوم جریان زندگی در فضا و ماندگار شدن آن در ذهن جمعی شهروندان را داشته باشیم. در پاسخ به این پرسش که چه مؤلفه‌هایی می‌تواند در شکل‌گیری خاطره جمعی از یک فضا در شهر مؤثر باشد و نقش هر مؤلفه به چه میزان در این مسیر مؤثر است؟ باید گفت که بر طبق جداول و تحلیل‌های ارائه‌شده در نمونه‌های موردی، وجود سه عامل بستر کالبدی، فعالیت و رویداد در مکان و معنا و هویت آن مکان از عوامل اساسی در شکل‌گیری خاطرات و تبدیل آن به جزئی از فرهنگ یک ملت است. اما میزان پرداختن به هر مؤلفه بسته به اهمیت و نقشی که آن فضا برای ما دارد. چنانچه از نتایج جداول به دست آمد در میدان تجریش وجود هر سه مؤلفه کالبد، کارکرد و معنا به عنوان عامل خاطره ساز مطرح بود و اثری که مؤلفه‌ها به هم داشتند قدرت جذب طیف گسترده‌ای از جمعیت را در آن مکان افزایش داده بود و در مقابل آن میدان بهارستان با داشتن دو مؤلفه معنا و عملکرد می‌توانست جاذب گروه کمتری نسبت به میدان تجریش باشد و در واقع بحث هویتی و معنایی آن که خود منتج از کارکرد گذشته میدان بود نقش اساسی را در حافظه تاریخی مردم ایفا می‌کرد و فضا را تبدیل به یک فضای ماندگار کرده بود اما در خصوص محوطه مقابل تئاتر شهر، عامل رویداد و فعالیت در این مکان (فعالیت فرهنگی) عامل اصلی شکل‌گیری خاطرات جمعی شناخته شد که به دلیل اینکه گزینه‌های کمتری را در اختیار شرکت‌کنندگان در محل قرار می‌داد، مخاطب خاص خود را داشت و قشر و گروه سنی خاصی از مخاطبین عمده فضا بودند و شکل‌گیری خاطرات جمعی بیشتر معطوف به این گروه بود تا اکثریت شهروندان. پس از جمع‌بندی موارد فوق به این نکته می‌توان توجه کرد که وجود عامل فعالیت از هر نوع آن در هر سه فضا به عنوان عامل مشترک شناخته شد که می‌توان نتیجه گرفت امکان شکل‌گیری و تداوم روی دادن فعالیت در یک مکان عامل پایه در شکل‌گیری و انتقال خاطرات جمعی است و به نوعی حضور این عامل بدون وجود بستر کالبدی که امکان رخداد را فراهم سازد بی‌معنا خواهد شد و از برآیند هر دو عامل مؤلفه‌ای ظهور می‌کند که از آن با نام معنا و هویت مکان یاد شد. ارتباط متقابل این سه عامل در شکل‌گیری و تکرار و ذکر خاطرات جمعی از یک مکان مؤثر واقع شد.

نتیجه کاربردی این پژوهش برنامه‌ریزی و مدیریت فضای عمومی شهری جهت ارتقا خاطرات جمعی است. در این سه میدان مفاهیم و مؤلفه‌های خاطره ساز در یک فرایند منطقی ارائه‌شده و چشم‌انداز مدیریت شهری در اولویت برنامه‌ریزی جهت دوام خاطرات موجود و افزایش خاطرات فعلی مشخص می‌شود.

جهت حفظ و تداوم خاطرات جمعی در میدان تجریش با توجه به آنچه از پرسشنامه‌ها به دست آمد باید به مورفولوژی طبیعی منطقه از طریق توجه به اکوسیستم طبیعی مثل رودخانه که امروزه کمتر در ساختار میدان تجریش به چشم می‌آید و به عنوان خاطره‌ای در ذهن نسل قبلی از میدان به‌جامانده پرداخته شود و همچنین توجه شود که ساختمان‌سازی‌های جدید به گونه‌ای باشد که دید به مناظر طبیعی را مسدود نکرده و انتخاب مصالح با توجه به بستر بومی محل صورت گیرد. همان‌طور که در پرسشنامه‌ها نیز ذکر شد امکان حرکت پیاده در یک فضای شهری و یا پیاده مدار بودن آن می‌تواند زمینه حضور و انجام فعالیت در یک فضا را سبب شود لذا باید در طرح‌های جدید فضای میدان تجریش را به فضایی پیاده مدار تبدیل کرد و فعالیت بازار را به خیابان‌های منتهی به میدان نیز کشاند. در میدان بهارستان باید به میدانی با فعالیت‌های تاریخی فرهنگی بدل شود اگرچه رویدادهای تاریخی عامل هویت بخشی و ماندگاری میدان در ذهن شهروندان شده است اما توجه به این نکته ضروری است که وجود ساختمان مجلس ملی در حفظ و تداوم این خاطرات بی‌تأثیر نیست لذا میدان باید تبدیل به فضای فرهنگی جهت گردهمایی‌های اجتماعی شود باید تمام جزییات میدان گویای تاریخ منطقه و حوادث مشروطیت باشد این امر در جداره سازی‌های جدید، کف فرش میدان تا بتواند اتصال میدان به ساختمان مجلس

را تأمین کند و یا نقاشی‌های دیواری کنار میدان قابل مشاهده باشد. همچنین ایجاد ایستگاه‌های روزنامه‌خوانی که به شرح وقایع آن دوران بپردازد می‌تواند تا حدی در حفظ و تداوم و بازگویی خاطرات جمعی میدان برای نسل‌های آتی موثر واقع شود. به نوعی در هر اقدام باید تمام نسل‌ها در نظر بگیریم. اشاره مجدد به این مطلب هم که تمامی این امور در صورتی قابلیت بهره‌برداری را دارد که اصل پیاده‌مداری در فضا رعایت شود و میدان از حالت گره ترافیکی بودن به یک فضای شهری زنده تبدیل شود. در خصوص فضای مقابل ساختمان تئاتر شهر اگرچه نتیجه پرسشنامه‌ها حاکی از این بود که تنها عنصر فعالیت و رویداد در مکان در روند حضور و ادامه یافتن آن در این مکان موثر بود اما این نکته حائز اهمیت است که این بستر کالبدی است که اجازه رویداد وقایع را می‌دهد، در نتیجه در خصوص این فضا در هر اقدام طراحانه باید به اصل کشاندن فعالیت فضای درون ساختمان به بیرون توجه نمود، ضمن آنکه تمام این عناصر حتی در حوزه پیرامونی این فضا نیز تأثیر داشته و آن چه امروزه گاه به صورت بازارچه‌هایی در پیاده‌روهای اطراف این فضا دیده می‌شود معلول همین امر است. پژوهش حاضر می‌تواند مبنایی برای سنجش خاطره جمعی در دیگر فضاهای عمومی شهری باشد. تداوم و ارتقا خاطرات جمعی سبب افزایش مشارکت و نظارت عمومی می‌شود. این مشارکت و نظارت عمومی نتیجه تأثیر خاطره جمعی در حس تعلق، دلبستگی به مکان و فداکاری برای مکان است. به نظر می‌آید آینده فضاهای عمومی شهری ایران ارتباط مستقیم با خاطرات جمعی و مفاهیم خاطره ساز مکان داشته و برنامه‌ریزی مدیریت شهری در این ارتباط می‌تواند نقشی مهم در ارتقا کیفیت و زندگی شهری در فضاهای عمومی داشته باشد.

1. Collective Memory
2. Urban Places Quality
۳. اشاره به مفهوم مکان و حس مکان در این قسمت به صورت خلاصه بوده و صرفاً به عنوان مقدمه و بیان کردن ارزش خاطره در خلق مکان (place making) به عنوان یکی از اهداف اساسی طراحی شهری است. عناصر و مفاهیم مشترکی در شکل‌گیری مکان و خاطره جمعی وجود دارد.
4. Place Making
5. Tschumi
6. Canter
7. Shultz
8. Edward ralph
9. Han lang
10. Long, Joshua. 2010. *Weird City: Sense of Place and Creative Resistance in Austin, Texas*. University of Texas Press. ISBN 0-292-72241-9
۱۱. برای اطلاعات بیشتر رجوع شود Davenport, M. A., & Anderson, D. H. (2005). *Getting from sense of place to place-based management: An interpretive investigation of place meanings and perceptions of landscape change*. *Society & Natural Resources*, 18, 625-641.
۱۲. Hubbard, Phil, Rob Kitchen, and Gil Valentine, eds. 2004. *Key Thinkers on Space and Place*. London: Sage. ISBN 0-761-94963-1
13. halbwachs
14. Paez D, Besabe N, Gonzalez JL. (1997) Social processes and collective memory: A cross-cultural approach to remembering political events. In: Pennebaker JW, Paez D, Rime B, editors. *Collective memory of political events: social psychological perspectives*, Mahwah, New Jersey: Psychology Press, p. 147-174.
۱۵. مطالب این بخش از مقاله از کتاب‌های جغرافیای تاریخی شمیران نوشته منوچهر ستوده، تجریش در گذرگاه تاریخ نوشته مسعود کرمیان، نگاهی به تهران از آغاز تا کنون نوشته علی اکبر محمودیان و تهران قدیم نوشته جعفر شهری اخذ شده است که به علت محدودیت صفحات به ذکر تمامی مطالب پرداخته نشده است.
۱۶. مطالب حاضر در بخش معرفی میدان بهارستان و تدوین برخی معیارهای سنجش از کتب تاریخی همچون، تهران قدیم نوشته جعفر شهری، نگاهی به تهران از آغاز تا کنون نوشته علی اکبر محمودیان، برگ‌هایی از تاریخ تهران نوشته داریوش شهبازی، کتاب تاریخ مشروطه ایران نوشته احمد کسروی، تاریخ انقلاب مشروطه ایران نوشته حسن تقی زاده اخذ شده است.

References

- Canter, D. (1977). *The Psychology of Place*. London: The Architectural Press Ltd.
- Carmona, M., Tiesdell, S., Heath, T., & Oc, T (2006). *Public Spaces—Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design*. London: Architectural Press, Elsevier.
- Fakouhi, N. (2003). *Urban Anthropology*. Tehran: Ney.
- Golkar, K. (2000). Components of Urban Design Quality. *Soffeh*, No.32.
- Habibi, M. (1999). Urban Space and Collective Memory. *Soffeh*, No.28
- Habibi, M. (2004). *We have Deleted the Memories of City*. Tehran: Building and Architecture.
- Hague, C. (2005). *Planning and Place Identity*, In: *Place Identity, Participation and Planning*, Cliff Hague and Paul Jenkins (Eds), London: Routledge.
- Holloway, L., Hubbard, P. (2001). *People and Places*, England: Pearson Education.
- Khosrokhavar, F. (2004). *Cities and Memories*. Tehran: Building and Architecture.
- Lang, J. (1994). *Urban Design The American Experience*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Lewika, M. (2008). Place Attachment, Place Identity, and Place Memory: Restoring the Forgotten City Past, *Journal of Environmental Psychology*. pp. 1-23.
- Madanipour, A. (2000). *Design of Urban Space: An Inquiry into a Socio-Spatial Process*. (Farhan. Mortezaei, Trans.). Tehran: Pardazesh va Barname rizi Shahri Publishing Co.
- Mirmoghtadaee, M. (2009). Criteria for Evaluation of Formation, Remembering and Recording of Collective Memory. *HONAR-HAYE-ZIBA*.
- Norberg Schulz, C. (1994). *The Phenomenon of Place*. New York: Princeton Press.
- Relph, E. C. (1976). *Place and Placelessness*, London: Pion.